

Ս Ի Օ Ն

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԸԶԳԵՅԻՆ, ԲԸՆԸՍԻՐԸԿԸՆ, ԳՐԸԳԻՏԸԿԸՆ

ԵՒ ՔԸԴԸՔԸԿԸՆ

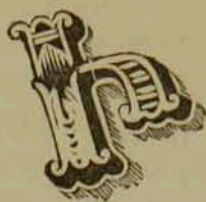
Ը Ռ Ը Զ Ի Ն S E P T

ՅԵՐՈՒՍԸԴԷՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

1866

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ, ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԸՆ ԵՒ ԳՐԵԳՈՐԻԱՆԸՆ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ ՏԱՐԻ. ԹԻՒ 5.

ՀԱՋԱՆ ՄԻԱՄԵԱՅ

ՄԱՅԻՍ 1866

ԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆՔ

ԵՓՐԵՍ ԿԵԹՈՒՂՈՍՈՍ ՍՐՍՈՅ

Լ՝ՁԳԱՅԻՆ գրականութիւնը, որ ազգի մի մտաւորական և բարոյական հոգւոյն պատկերը կը նշանակէ, սերտ յարաբերութեամբ կապուած են նոյն ազգին քաղաքականութեան հետ, այնպէս որ քաղաքականութենէ զուրկ ազգ մի զուրկ է նաեւ գրականութենէ : Լ՝յս ճշմարտութեանս մեզ կը վկայեն իւրաքանչիւր ազգաց պատմութիւնները, ուր կը տեսնենք որ տէրութեան մի ծաղկած ու խաղաղութեան ժամանակ, երբ իւր ղէնքերուն ուժը թշնամեաց դէմ բանեցընելու հարկ չէ եղած, տուած է բոլոր ուժը գրականութեան եւ լեզուին բարգաւաճելուն, և նոյն միջոցին յերեւան ելած են զանազան մաթեմատիկներ, պատմաբաններ, գիտ-

նականներ, քաջաբերութիւն գտնելով իրենց տէրութեանը կողմէն : Իսկ երբ երկարատեւ պատերազմներ և օտար յարձակումներ վերայ դալով խաղաղութիւնը տեղի տուած է այն սահմաններէն, մատենագրութիւնն ալ ինկած ու մոռցուած է :

Սոյնը կը հաստատեն նաեւ մեր տոհմային պատմութիւնք : Երբ Ս՝ըւամշապուհ սահմանակից պետութեանց կողմէն անկասկած խաղաղութեան մէջ կը թագաւորէր, ձեռքը երկնցուց Ս՝ Սօրոսիւն և Ս՝ Սահակին, և անմիջապէս հայկեան դըստրութեան առաջին դարը սկզբնաւորեցաւ. որոյ պատմութիւնը հանրածանօթ է բոլոր ազգիս : Ազգային հրապարակական դպրոցներ բացուե-

յան արքունի հրամանաւ, և սուրբ վարդապետաց հսկողութեն ու վարժապետութեան ներքեւ : Թէպէտ եւ խաղաղութիւնը երկար չտեւեց ու պարսկական կրօնամուլութիւնը Հայաստանը տակն ու վերայ ըրաւ, այսու ամենայնիւ ազգային դպրութիւնը արդէն հաստատ կերպիւ ծաղկած ըլլալով, որքան որ աւելի յառաջագիմութիւններ չցուցուց⁽¹⁾, բայց մնաց նոյն վիճակին մէջ բաւական ժամանակ, այս տարբերութեամբ միայն, որ հրապարակական դպրոցները վանքերու մէջ փոխադրուեցան և գիտութիւնն ու ուսմունքը մենավաճառութիւն եղաւ եկեղեցականաց ձեռք : Եւ թէպէտ ժամանակ ժամանակ ընտիր աշակերտներ իրեն հետեւող ունեցաւ, բայց ոչ և մշակողներ : Ասան զի հետագայ դարերու մատենագրութեանց մէջ ի զուր կը փնտռեմք նախնեաց գրչութեան պարզ ու միանգամայն վսեմ ու քաղցր ոճը, այլ երթալով ինկաւ ազգային դպրութիւնը իւր նախնական հեղինակութենէն ու հոգեշունչ ազդեցութենէն : Եւ այս վիճակը եկաւ հասաւ մինչեւ Ռուբինեաց հարստութիւնը, որ ոսկեղէն Բ. դարու ծնունդ տուաւ, եւ առաջին սուրբ Թարգմանչաց՝ իրաւամբք յաջորդեցին՝ Ներսիսեան եւ Ղրիգորեան Պահլավունիք եւ այլք բազումք : Եսնոց ժամանակ տոհմային գրականութիւնը կրկին փայլ առաւ, եւ գրեթէ առաջիններուն ոգւովը սկսաւ մշակուիլ և նոր Թարգմանութեան

թիւններով եւս ճոխանալ զանազան մեկնութեանց և վկայաբանութեանց հայերէն լեզուի փոխարկուելով :

Սակայն գիտութեանց այս երկրորդ դարը թէ՛ երկար չտեւեց և թէ՛ առաջնոյն ազդեցութիւնը և աջողութիւնը չունեցաւ. վասն զի Ռուբինեան հարստութիւնը՝ ի բաց առեալ ամենափոքրիկ ժամանակ մի խաղաղութեան, բարբարոս ազդաց սուրերուն ու թուրերուն տակ ծնաւ կեցաւ ու մարեցաւ : Ասան որոյ ազգային դպրութիւնն ալ անոր քաղաքական բաղդին վիճակելով՝ անկէ առաջ խանգարեցաւ ու գրեթէ ոչոն չացաւ : Սրբազան Թարգմանչաց, ճարտարախօսից, վիպասանից յաջորդեցին տեղ տեղ և դարձեալ վանքերու մէջ մի քանի աննշան վարդապետք և հետեւակ մատենագիրք, որոնք բոլորովին զրկուելով առաջին և վերջին Թարգմանչաց ընտիր ճաշակէն, խանգարեցին բոլոր լեզուն, օտարոտի անհարազատ բացատրութիւններով, ինչպէս յայտնի կ'երեւի տասն և եօթններորդ և տասն և ութերորդ դարուն մէջ անհամար Թարգմանութեանց և հեղինակութեանց մէջ : Եւս խանգարման գլխաւոր պատճառ մի եւս եղած է Սնիթօրաց ժամանակ աւնոնց հայերէն լեզուն հարեւանցի սորվելով ու լատինաբան ոճով գրած անձանի երկասիրութիւնները, որոնք տակաւ առ տակաւ տարածեցաւ ազգին մէջ, և հաղիւ ուրեմն տասն և իններորդ դարը վերայ հասնելով վախճան տուաւ ազգային լեզուին իսպառ խանգարմանը : Սկսան դարձեալ վանքերուն մէջէն քաղաքներու մէջ փոխադրուիլ ուսմունքն ու գիտութիւնը. նոր Թարգմանութիւններով առաջին և երկրորդ ոսկի դարերու հայկական քաղցր ու հարազատ

(1) Այս միջոցիւ, այսինքն հինգերորդ դարու կեսէն յետոյ մեծ փոփոխութիւն մի կը գտնեմք առջև հին մատենագրութեան և հինգերորդ դարու հեղինակութեանց հայկական ոճոյն և անոր կազմութեանը մէջ. ինչպէս զգուշապէս յայտնի է մատղիւր քննադատից : Այսու ամենայնիւ ինչպէս առաջինը նոյնպէս Էրկրորդը իւր փոփոխութենէն ետքն ալ անի իւր հայեցի ճաշակն ու վայելութիւնը :

ոճը թէև ոչ ճիշտ նմանողութեամբ՝ կրկին պայծառանալ ու մշակուիլ, ի ձեռն այնպիսի անձինքներու, որոնք թէպէտեւ նախնի թարգմանչաց հոգիէն հեռացեալ, սակայն գիտութեան և իմաստութեան մասին աւնոնց ընթացակից և ջանակից են ի պայծառութիւն հայ դպրութեանս(1):

Սեր երկրորդ անգամի հայերէն գրականութեան ծաղկիլը, ինչպէս ըսինք՝ Ռուբինեան հարստութեան ժամանակը Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ բուն իսկ ծոցին մէջն եղաւ. այսինքն Սրայ քահանայապետական Լթութիւն և անոր մերձակայ շրջանին մէջ: Եւ թէպէտ հոս ալ, ուրիշ տեղերու նման շատ չտեսեց՝ թարգմանցաւ ու տերեւաթափ եղաւ իւր գեղեցկութենէ հայ դպրութեան բուրաստանը, սակայն ժամանակ ժամանակ նոյն պարտէզին մէջ առջի հուն տերէն մնացած ըլլալով, անջուր աւնապատին մէջ երկնքի ցօղէն սընունդ գտնելով փթթած վայրի շուշանի պէս յանկարծ ծաղկած ու մարած ծաղիկներ տեսնուած են: Ինչպէս անցեալ դարու մէջ Սրայ միաբանութեան մէջէն երեւցաւ Լիփրեմ Կաթողիկոսը, որ մեր ներկայ յօդուածիս ալ առսրկայն է, իւր գրաւոր երկասիրութեամբը ծանօթացած է մեզ. որոյ վերայօք կ'ու-

ղեմ խօսիլ հոս և ներկայացնել զինքը ընդհանուր ազգին և մանաւանդ ուսումնականաց խմբին, և անոնց՝ որ յանձն առած են ազգային դպրութիւնը պատմութեամբ աւանդելու հոգը:

Լիփրեմ ծնած է տասն եւ ութերորդ դարուն առաջին քառորդին մէջ, ու որդի էր Սարկոս քահանային Լջւպահից տոհմէն, և եղբորորդի՝ Ղուկաս, Սեբայէլու Գաբրիէլ Կաթողիկոսաց, որոնք 1734 էն սկսեալ մինչեւ 1771 հետզհետէ յաջորդեցին Սրայ հայրապետական աթոռը:

Լիփրեմ ունէր եղբայր մի եւս Գրիգոր անուն, որ աշխարհային վեճակն ընդունեց, իսկ ինքը աշակերտեցաւ հօրեղբօր Գաբրիէլ Կաթողիկոսի քով, վարդապետ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուելով առաջնորդ ալ կարգեցաւ Հալէպու, ուր յամի տեառն 1769 ին իւր պարապ ժամանակը ուսման զոհելով, աշխատասիրեց յօրինել Յովնանու մարգարէութեան մեկնութիւնը:

Նոյն միջոցները Օսմանեան տէրութեան եւ Ռուսաց մէջ պատերազմ ծագած ըլլալով, ինչպէս Սիոյ շատ տեղեր, նմանապէս Կիլիկիոյ նահանգը անկարգ ու սրիկայ մարդոց ոտնակոխ եղած էր, ուր կը տիրէին այլազգի ապստամբ ցեղեր և Սրայ Կաթողիկոսարանը իրենց ձեռքը խաղալիկ ըրած եւ իրենց զօջաքաղութեան նպատակ դրած էին. որոնց աչքին քրիստոնէի մի մահը ու կեանքը մի և նոյն արժէքն ունէր, և բացարձակ տէր էին անոնց անձին եւ ընչիցը: Մանաւանդ պատերազմական խռովութեանց ժամանակ, ուր մասնաւոր սրիկաներու ու աւազակներու ըրած անօրէնութիւնները ու հարստահարութիւնները անպատիժ

(1) Դառն է մեզ յիշատակել հոս քանի մի ազգային դպրոցաց մէջէն, ինչպէս Զմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան դպրոցին եւայլն, զրաբաւ լեզուին դաստաւութիւնը վերցնելու համար եղած դաղտնի ջանքերը, այնպիսիք պէտք է գիտնան որ մեր լեզուին գրականութիւնը զրաբաւին մէջն է, թէ որ վերջը նենդ գորաւոր, ոչ դպրութիւն և ոչ հայկական լեզուի ճաշակ ու քաղցրութիւն կը մնայ: Եւ որովհետեւ զրականութիւնը կանոններու վերայ հաստատուած է, և աշխարհաբաւ լեզունիս չունի ընդհանուր ազգին կողմէն ընդունուած կանոններ և անհնարին է ալ որ ընդունուի, ապա ուրեմն աշխարհաբաւ լեզուով չենք կրնար աղջային դպրութիւն ունենալ:

կը մնային , ասոնք ալ աւելի կը կատ-
ղէին և անլուր ոճրագործութեանց
ասպարէզ կը բացուէր Սըսոյ Լթո-
ւը : Սոյն վրդովմանց և վտանգաց մէջ
իբրեւ միակ նեցուկ և ապաստանա-
րան էր Կիլիկիոյ ժողովրդոց և միա-
բանից՝ Գաբրիէլ Կաթողիկոսը , բայց
երբ երանելի անձը ելուզակաց եւ
ապստամբաց ձեռք իբրեւ որոջ ան-
խընայ դաշտին մէջ սպանուեցաւ 1770
սեպտեմբերի 10 ին , հազիւ թէ հե-
տեւեալ օրը որ էր շաբաթ՝ Թաղեցին
անոր մարմինը , անօրէն սպանողք յար-
ձակեցան Լփրեմայ և միաբանից վե-
րայ , և ինչ էր ասոնց միտքը , Թո-
ղունք որ ինքը խօսի : « Ի վաղիւն յոր-
ժամ զշաբաթացեալն ի կենաց հան-
գուցաք ի դիր հանգստեան յաւուր
շաբաթու , դարձ արարին նոյն ար-
իւնըռուշտ գազանքն խիզախելով ի
վերայ մեր , և զօրն ողջոյն խոշտան-
գելով զմեզ , զայս ինչ սպահանջելով
կամ զայն . (զի) ի բացասելն մեր՝
պատճառս յօդելով նիւթեացեն զմեզ
ի չարիս » :

Ըյս տագնապս տասն օր շարու-
նակեւէն յետոյ , մէկ մ'ալ յանկարծ
նոր ասպատակներ յարձակեցան խեղճ
Լփրեմին վերայ , չորս հարիւրէն ա-
ւելի սրիկայ և արիւնածարաւ մար-
դիկներ , որոնք ոչ միայն իրեն և ա-
թոռայնոց , այլ և բոլոր ժողովուրդը
աղգատ ընել էր միտքերնին : Լփրեմ
եպիսկոպոս և միաբանք արդէն գե-
րեզմանի մէջ կը համարէին ղերենք .
փրկութեան և ոչ մի ճանապարհ մը-
նացեր էր . ոչ ատեան կար բողբե-
լու , ոչ զօրութիւն դիմադրելու , և
ոչ իսկ հարստութիւն անոնց ընչա-
քաղցութիւնը յագեցընելու : « Եւ
մինչ այսպէս սպառեցան , կ'ըսէ , առ
ի մէնջ բարիքն և հատաւ ազատու-
թեանն վստահութիւն , յայնժամ ըզ

զարմանալիս ներգործեաց (Ըստ
ուած) . վասն զի սովոր է յանակնկալ
ժամու ներգործել զհրաշալիս եւ
դարձուցանել յայդ զստուերս մա-
հու » : Քանզի այն վայրենամիտ մար-
դոց սիրար յանկարծ իքաղցրութիւն
շրջեց , և չար խորհուրդնին ի բարին
փոխեց , որոնց մէջ եղող մի քանի գըլ-
խաւորաց խիղճն արթննալով , պահ
մի իրենց անօրէնութիւնը մտածելով
և հարստահարեալ ողորմելեաց խեղ-
ճութիւնը նշմարելով՝ Թուլցաւ ի-
րենց բռնութիւնը , և արիւնահեղ
բազուկնին : Պատեհութիւնը ձեռ-
քէ չփախցընելու համար , տեսնելով
Լփրեմ եպիսկոպոս անոնց հեռանա-
լը , իւր ձեռունի հօրը աջապահ Սար-
կու (Սարկոս) քահանային հետ ճամ-
բայ կ'ինկնի դէպ ի Լտանա կու գայ ,
ի Սիս Թողլով իւր եղբայրը տիրացու
Գրիգորն ու միաբանները : Հոն գը-
տան բարեպաշտ ժողովուրդը , որոնք
լսելով իրենց գլխի ցաւալի անցքե-
րը , և խղճալի կերպարանքնին տես-
նելով՝ կը մօրմոքէին ու կը մաղկատե-
ին , և ոչ սակաւ մխիթարութիւն կու
տային անոնց :

Հոն բոլոր ժողովուրդը մէկտեղ
գալով , և Լթոռոյն խեղճ և սյրի-
ացեալ վիճակը աչաց առջեւ ունե-
նալով , խորհեցան և որոշեցին ժա-
ռանգ կացուցանել հայրապետական
Լթոռոյն ղերանելի եպիսկոպոսն Լփ-
րեմ . վասն որոյ առանց ժամանակ ան-
ցընելու՝ իւր ձեռունի հայրը տէր
Սարկոս քահանայն փութով Կ. Պօլիս
խրկեցին Բ . Գունէն հրաման հանե-
լու ըստ Բնադրեալ ծէի : Եւ այսպէս
Լտանայու ժողովուրդը ընտրելով ի-
րենց սրբազան Գլուխը , պատուով
կը տանին կը բազմեցընեն Գրիգոր
Սուսաբեկեանցի Լթոռը 1771 ին .
զոր տասն և երեք տարի մեծաւ տա-

ռապանօք և անբաւ վշտակրու թեամբ
կառավարելէն ետքը, իւր հօրեղբորը
նախորդ Վաթոյիկոսին նման առանց
օրհասի չարաչար կնքեց իւր տառա-
պեալ կեանքը, թունաւորուելով այ-
լաղդի իշխանին ձեռօք յամի 1784 և
ի վերջն յուլիս ամսոյ :

Լփրեմ Վաթոյիկոս, ինչպէս կ'ե-
րեւի՝ առաջնորդութիւն վարած ժա-
մանակ շալէպ քաղքին մէջ աշխա-
տասիրած է Յովնանու մեկնութիւնը
ի խնդրոյ Թէօդօրոս վարդապետի ա-
ռաջնորդին Լնտիսբայ, և 1769 ին լը-
րացուցած է : Իւր գրիչը թէպէտ և
չունի ոչ առաջին և ոչ երկրորդ գը-
րակնութեան դարուն փափկու-
թիւնը և քաղցրութիւնը և ոչ անոնց
ոճոյն քաջօրը դարձուածքն ու ճա-
շակը, այսու ամենայնիւ համեմատե-
լով իւր դարուն մէջ գրաբառ լեզ-
ուն յեղափոխութեան ժամանակի
հասարակ եղած խանդարեալ ոճոյն
հետ, կը գտնեմք ասոր մէջ դարձ-
եալ գէթ հետեւողութեան փոյթ մի
հարազատ հայկաբանութեան, ի բաց
առեալ քանի մի անսովոր մակդիրներն
ու բառերը :

Լփրեմ Վաթոյիկոս աւելի մեծ
ծառայութիւն մի եւս ըրած կ'ըլլար
թերեւս, եթէ իւր յաջող գրչաւ
եկեղեցւոյ համար ուսումնական աչ-
խատութիւնը զոհելէն յետոյ, իւր
ժամանակի քաղաքական և ազդային
անցքերն ալ ի գիր արձանացընէր,
և տոհմային պատմութեան վերայ քա-
նի մի թերթ աւելցընէր, որով ա-
ւելի արժողութիւն կ'ունենար իւր
վնհ ճակտէն թափած քրտինքը մարդ-
կութեան առջեւ, ինչպէս ունի մեծ
արժողութիւն իւր նախորդ Վաթո-
ղիկոսին թափած արիւնը առաջի Լս-
ուծոյ :

Սուրբ Լ՛վմիածնի ձեռագրաց ցան-

կին մէջ Լէփիճ վարդապետի Սեդոյ ան-
ուամբ 1231, 1232 համարով մեկնու-
թիւն Յովհաննու ալ կը յիշուին,
զոր մեք գեռ տեսած չեմք, թերեւս
Յովնանու եղած ըլլայ :

Լհաւասիկ մեր քովն եղած Յով-
նանու մեկնութեան յառաջաբանու-
թիւնը, զոր իբր ճաշակ հոս մէջ կը
բարեմք մերապնեայ բանասիրաց հա-
մար :

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եւ արդ՝ գրէ աստուածային Լ-
ռաքեալն առ հոգէծին զաւակն իւր
և առ մտերիմ աշակերտն Տիմոթէ-
ոս. « Լմենայն գիրք աստուածաշունչք
և օգտակարք՝ ի վարդապետութիւն
են և յանդիմանութիւն և յուղղու-
թիւն և ի խրատ արդարութեան » :
Որով խրատիմք ոչ երբէք դանդա-
ղել յուսումն սուրբ գրոց, այլ միշտ
յայնս պարապել, ցանգ վասն (նոցա)
տքնիլ, և հանապազ առ սեամս իմաս-
տութեան դեգերել : Եւ թէ՛ որքան
օգտակար շահաբերութիւնս ծնանիլ
մեզ յընթեռնելոյ տեսանեմք, այն քաջ
ուշիմ վերծանողացն է յայտ : Կալ
քեզ ուրեմն զերկնուստ հրահանգ-
եալն, տես թէ որպիսի եռաբորբոք
տենչիւ և տիր ստիպմամբ գրէ առ
նոյն աշակերտն. « Յորժամ գայցես,
ասէ, բերջիր զգիրսն, մանաւանդ
զմատեանս » : Լրդ, զոյս կոչէ մատ-
եանս, աղաչեմ, եթէ ոչ զաստուա-
ծաշունչն : Տեսեր, զին ա որ յարու-
սաղէմէ սկսեալ մինչեւ ց | իւրիկէ
լոջ եղեւ բանիւ քարոզութեան իւ-
րոյ, կարօտի դեռ ևս զսուրբ գիրս
և զմատեանս՝ որ է աստուածաշունչ-
ըն, ընթեռնուլ, և նովաւ գրեթէ
յարաժամ զմայլիլ : Տինա թօթափել
և մեզ ճահ է յանձնէ զհեղգութիւն

և զխօթութիւն մտաց, և ըստ այնմ տարազու վառել ի սէր Աստուածայնոցն, և բազում քանիւք յառաջանալ ի հրահանգութիւնսնոցա: Բան զի իմաստութիւն՝ ըստ ասելոյ ճեմականաց իշխանին, ոչ ընկողմանի ի փափուկ անկողնոյ, այլ ի դրունս խնդրողաց զնա գեգերի: Բայց այսու աւմենայնիւ ոչ ոք է տակաւին որ լըջացեալ ընդոստնուցու ի վնասաբերքընոյ, այլ յուլացեալք կթեն անձանց իւրեանց զմահառիթն պտուղ, զբաղելով ի զօսանս կրից մարմնականաց, և խորդալով ի քուն անհոգութեանց, և ոչ փոյթ յանձին կալեալ հոգեւորացն: Եւ մինչ այսպէս պանդոյր մըտօք աղամողեալք խեղագարին, ի տիրական բարբառոյն կրեն կշտամբանս. «Բնեցէք զգիրս»: Արդ, զի՞նչ է քննել, եթէ ոչ պարապիլ ի ճաշակ քաղցրութեան հոգեւորականի ընթերեացն, որպէս ճաշակառուն խրախոյս բարձեալ զքաղցրութենէն վարդապետէ մեզ. «Ղաշակեցէք, ասէ, և տեսէք զի քաղցր է տէր»: և թէ՛ «Որպէս զի քաղցր են ի քիմս իմ բանքքո՛քան զմեզր բերանոյ իմոյ»: Եւ ո՛ր մատակարար խահարարութեաննալի խորտկացս այսոցիկ, եթէ ոչ նա՛ որ համեղացոյց ի ճաշակելիս մտաց եռաքառեակ դասուն: Որով և մեք կարողասցուք դիել զկաթն բանի հոգեւոր ստեանցս, թարց աղաւաղելոյ զառաջիկայիս տեսութիւն՝ բարեխառութք հասուցուք յանկ:

Բայց չորս հարկաւոր իրք պահանջին յայնցանէ՛ որք յայս գործ տաժանաւոր տառապանօք տենչան յեռնացեալ (1): Եւ իս՝ սրբութիւն սրտի և մաքրութիւն հոգեւոյ, և այնպէս պարապիլ առ տեսութիւն աստ-

ուածային տառից. զի չէ՛ պատշաճ զառածելոցն մեղօք ժպրհիլ ձեռնեւրէց լինել առ հոգեւոր իրողութիւնս՝ զի մի լուիցեն զսպառնալիս, թէ՛ «ընդէր բնաւ պատմես զարդարութիւն իմ, կամ առնուս զուխտ իմ ի բերանքո՛ր»: Եւ առ կայծակն ո՞ր մատեաւ ունեւրօք, արդեօք մեղաւոր ոք և ստորերկրեայ. ոչ երբէք, այլ սերովբէն՝ որ է բորբոքումն սիրոյ: Երկրորդ՝ պահանջի անդորրութիւն ժամանակի. զի որպէս ցրտութիւն անպտուղ առնէ զերկիր, նմանապէս և անանդորր ժամանակ արգել առիթ լինի հոգեւոր գործառնութեանց: Երրորդ՝ պահանջի ապահովութիւն տեղոյ, որպէս զի մեկուսացեալ յըզբաղմանց, ասպ կարիցէ պարապիլ առ այնպիսի գործ մեծագոյն. քանզի հոգք աշխարհի հեղձուցանեն զխորհուրդն եւ առնեն անպրտուղ: Երրորդ՝ առնթեր ունել զյօլովութիւն տառից, եւ այնպէս հմտանալ ամենայն մակացութեանց. զի ըստ փիլիսոփայից՝ ամենայն նուազեալ խնդրէ զկազմութեան, և ամենայն տառապեալ կարօտի սատարութեան, որքոն՝ ծերք զգաւաղան, և կաթնաբոյծ մանկունք զորմն: Օ՛ր սօքօք յաւէտ վայելչանան. որ և Պօղոս համեմատ բանիւք ստորագրէ, «Իբրեւ տղայոց, ասէ, ի Բրիտոս զկաթն ջամբեցի»: Օ՛ր կաթն, եւ թէ ոչ զուսումն վարդապետութեան: Համաձայնի նմին և առաքեալն Պետրոս՝ այսպէս ունեւրով բանին. «Իբրեւ զորդիս ծնեալ անխարդախ կաթինն փափաքիցիմք»: Օ՛ր որպէս հայելին հանդէպ աչաց եղեալ պարզագոյն ցուցանէ զամենայն, նմանապէս եւ աստուածային տառքն՝ զօրէն հայելւոյ լուսաւորագոյն առնեն զմիտս մեր ըստ առաքելոյն, «Եւ յիմ ընդ հայելի

(1) Գուցէ ձեռնարկել:

օրինակաւ տեսանեմք զնա , այլ յայն-
 ժամ գէմ յանդիման : Որոյ յարա-
 ցոյց և օրինակ էր լուացարան խորա-
 նին (1) որ ունէր հայելի յարտաքս ,
 ընդ որս հայեցեալ զանմաքրու թիւնս
 իւրեանց տեսանէին , և ապա ի ներքս
 մտեալ լուանիլ փութային : Հանգու-
 նաբար և սուրբ գիրք որպէս հայելի
 զմեզացն ցուցանեն զանմաքրու թիւնս
 և յորդորեն մաքրել ի մեղաց : Օրի-
 նօքն է գիտութիւն մեղաց , ասէ
 որ Քրիստոսիւն խօսէր Պօղոս : Եւ
 Սիկեբերանն համաձայն բարբառի .
 « Օ, ի ուր օրէնք ոչ , ուստի՞ ռամ-
 կացն բարեղարգու թիւն » : Ըսէ եւ
 Ըրիստոտէլ . « Եւ յորութիւնն և ա-
 կանջն է զգայութիւն մակացութե » :
 Որով յայտ է թէ օրինացն գիտու-
 թիւն գրովք սրբովք աւանդեցաւ
 մեզ , որոյ զօգտաբերութենէն լինե-
 լով առականէն իրազեկ՝ ասաց .
 « Իմաստութիւն բարի տայ զնորհս ,
 և ճանաչել զօրէնս մտաց բարեաց է » ,
 և թէ « օրէնք իմաստնոց աղբիւր կե-
 նաց , իսկ անմիտն ընդ որոգայթիւ
 մեռցի » : Ըռակցէ սմին և սուրբն
 Լսկիփան . « Եւ խորխորատ մթին է
 և խոր խաւարատոյ՝ անգիտութիւն
 սուրբ գրոցն բանից » : Եւ գարձեալ
 « Եւ լուսն կենաց է , ասէ , և կու-
 բուստ՝ անգիտութիւն սուրբ գրոց » :
 Սորին վասն կանխեցաք առնթեր ու-
 նել զյորութիւն տառից , որով
 զարգացեալ ի յարբունս հասակի գի-
 տութեան հասանել կարասցեն , եւ
 այնպէս ի կառս բանի աշտանակես-
 ցեն : « Որ գնայ ի տունջեան՝ ոչ գայ-
 թակղի » , ասաց Տէրն . յայտ է՝ որ
 պաշարին ի խաւարէ անգիտութեան՝
 վրիպին : Յայտոսիկ հայեցեալ ասաց .
 « Արագ են բանքքո ոտից իմոց , եւ

լոյս տան շաւղաց իմոց » . իբրու այն՝
 զոր ասաց Պղիտաբոս . « Որպէս ու-
 տարք և պանդուխտք ի ճանապարհի ,
 նոյն իսկ և անխրատ մնացեալքն ի
 գրոց՝ ի յիրաց իւրեանց արտուղին
 և մոլորին հանապազ » : Թուչուն փետ-
 րաթափիկ կարէ՞ թեւապարել ի վե-
 րայ օդոց , աղէ՞ ասա ինձ . և թէ նո-
 քա այնպէս , ապա և մեզ անմարթ
 է թարց ստանալոյ զերկուս թեւս ,
 այսինքն՝ զգործնական և զտեսական
 գիտութեան , թեւ ածել առ այսպիսի
 բարձրագոյն տեսութիւն : Օ, ի տի-
 րապէս այնոցիկ է այս գործ , որք կար-
 շնեղացեալ են ամենայն մակացու-
 թեամբ , և այնպէս վստահութիւն
 առեալ հանգիստացին հետազօտել
 զառակս իմաստից և զճառս նոցին :

Իայց առ մեզ ի յեռակի նախա-
 սացեալ կարեւոր եւ պիտանացու
 պատճառացն և ոչ մի ինչ գտանի առ-
 ձեռն պատրաստ , այլ մանաւանդ նո-
 րին հակառակօքն լցեալ : Այս զա-
 ռաջինն ի յառաջին տիոց կորուսաք :
 Յար և նման և զերկրորդն բազմա-
 վորդով ժամանակի առդիպելով մեր ,
 յորում հողմոց խորշակի և տապա-
 խառնի զփորձ առաք . և անկաւ ըզ-
 գլխով մեր արեւ կիզանող զանազան
 վտանգի ի զանազան կողմանց իբր ի
 յականց բղխեալ . յորում ամի սկսաւ
 և գոռ աղմկի ի մէջ ինքնակալ կայսեր
 սարակինոսաց և հեղգազարհուր աղ-
 գին Սոսկովոյ . որպէս զմտնենին ի
 մէջ հրոյ՝ պահեսցէ Լստուած զազգս
 Հայոց : Ամանապէս և երրորդն , զի
 փոխանակ ապահով տեղում իբր ի կա-
 մաւոր դիպահոյ բազում տառապա-
 նօք կոչկոծիմք անդուլ վարանմամբ :
 Եւ մինչ յայսցանէ յայտնապէս զըր-
 կեցաք , հապա ի չորրորդն դիմեոյութ
 վտագին անձամբ . զի գէթ հոգէ-
 խառնութիւն առեալ ի հոգեկիր

(1) Եւթ ԼԸ 8 :

հարցն՝ դէպ ուղիղ յառաջացուք յընթացս բանից :

Եւ արդ՝ այսուհետեւ, եղբայր իմ Թէոփորոս բաբունապետ, փութասցուք ընդ զայս իմաստ աստուածաշին ըզձից քոց, դուզնաբեայ և դադդաչելի⁽¹⁾ բանիւք. ոչ եթէ սեթեւեթեալ բազմաբանդակ մանուածովք պերճացուցուք, և ոչ դեղնուկ բանիւք աղաւաղեսցուք. այլ յերկաքանչիւրոցն զանգիտեալ հեռացուք ի ծայրայեղ խոտորմանց զարքունաւանն ընարելով պողոտայ : Եւ ոչ դարձեալ ի լուծեան պատճառաց իբր յանդգնելոց աչառութեամբ երկուցեալք կասեսցուք ի բարեգոյն յօժարութեան. այլ պարսաբարեսցուք զնոսա բանիւ մարգարէին, որ անօրինելոցն է՝ ասացուք՝ անօրինեսցի, եւ որ բարկանալոցն է՝ բարկացի, վառեալ նախանձու և ատելութիւն : Այս սրբոյն բանք յառաջացին մեզ, որք են հանգիսադիրք նորահրաշք և արբանեակք երանաւէտ կենացն, որպէս զթիրախ տրձանացին հանդէպ աչաց մերոց, և որպէս զճրագ առաջի ընթացին մեր՝ ոչ խոտորել յաջ և յահեակ : Եւ խորշեսցուք ի լեզուագարացն աւելաբանութեանց, որպէս ի մահանուէր կերակրոյ. և վարկեսցուք զբանս նոցա իբր զհնչմունս հոգմոց, և իբրեւ զըզանջմունս գորտաց : Այսն զի աստուածային տառքն են որպէս զմարմին շուրջ պատեալ զոգուով, և որք ի կեղեւս բանից յառիցեն զաչսն՝ զինչ անտի կթեսցեն, յայտ է զբառնութիւնս, ըստ կապկաց գտեալ զընկոյզն ընդ կեղեւոյն դառն, յետս խուսին անգիտանալով զքաղցրութենէն որ ի ներքս . . .

. . . Այս զայնոսիկ որք լուսագար-

եալք տեսութեամբ մտաց ի լսելիս մարմանջեալք խաթարել զմիտս սիւզրոց դեգերին, թողցուք յիրաւանց ժամադրեալ տեղին դատել, և մեք որ առաջի կայ մեր՝ դիմեսցուք : Որ և մեծ գթութիւնն և անճառ սէրն Աստուծոյ կարողացուցէ զմեզ հասուցանել յանկ զտեսութիւն մարգարէութեանն Յովնանու, որ յարեաւ յաւուրս Աքաղու, և ըստ ումանց՝ յաւուրս Ողիայ և Յովնաթանու :

Իայց զգաստութիւն ոչ փոքր պիտոյ է մեզ, այլ բազում և յոյժ առաւել, ցանգ դեգերմամբ և ներկայ աշխատելի քրտամբ, և ընթեռնու ընեւս մտաւորաբար, որով անվաւեր և անստգիւտ լիցի, և մի տարտամ անձին իմոյ եպերանք : Եւ սմին ոչ բաւելով հիւժեալս վերջին աղբատութեամբ մտաց, ի գործակցութիւն տկարութեան իմոյ՝ կարօտիմ սուրբ Հոգւոյն ի թիկունս հասանել, ըստ օրինակին որ ի Սովսէս բնակելով զեօթանասուն ծերսն ըստ բաւականին ելից, և Եղիսս կրկին պարգեւօք փայլեցաւ. որով ըստ պատշաճին կտրացուք տողել զբանս, և մի յանձին զօրութիւն վստահացեալ խիղախիցիմք և աղաւաղելի զտեսութիւն սորա արացեմք : Այլ նովաւ զնորս անդնդոց իմաստից խուղել մարթացուք և բարւոք վերձանութեամբ հետազօտել կարացուք, զի մի յառասպարն սերմանելով լիցի զուր աշխատանքն մեր և ընդունայն վաստակքն : Այլ նախ զկրթութիւնն հոգւով զօրացեալ ի բաց ապաշաւեսցուք, և ապա յանմարտութիւն սորա յառաջացուք. և ո՞ արժանապէս կարացէ իմանալ զիմաստս հոգւոյն, եթէ ոչ աստուածային հոգւովն, որպէս Եղեկիելիւ վստահ ա-

(1) Այսպէս օրինակին մէջ. Թերեւս Դմիտրիէի :

րար զմեզ. «Ահա ասիկ ես ածեմ ի վերայ ձեր շունչ կենդանի, և տաց զոգի իմ ձեզ»: Ուրեմն չէ յանկաւոր վայրագասուն մտօք և հունաւոր սահմանացն իբր մարդկային ու շինութեամբ զաստուածային իմաստ քննել. զգաստութիւն ոչ փոքր պիտոյ է մեզ որպէս և ասացաք: Օհ չէ ահաւոր վարկաբարդի անցանել ընդ բանս նոցա. և չէ դէպ փոքր համարիլ զզօրութիւն իմաստիցն որ ի նոսա. այլ մտացն թեւօք թռուցեալ վերաբերին առաջնորդականին մերոյ բացատրել զառ ի նոցանէն ասացեալն: Բեր այսուհետեւ ինոսին ի բանս մարդարէին երթիցուք որ ասէ:

ՀԵՂԻԱՍՏԱՆԻ ՃԵՐՄԱԿ ՓԻՂԸ

Փղապաշտութեան ծագումը. — Ճերմակի քիչ քննադատող հնարագիւր հայր. — Կոստանայի աստուած:

Ի իրմանիայի փիղերը աշխարհիս ամեն փիղերէն գեղեցկագոյններն են. և գերազանց քան զհնդկաստանին, Պէնկալային, Սեյլան կղզւոյն ու Սիալին: Սակայն այս ետքի երկիրներուն մէջ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունին փիղերը ճամբորդութեանց դրժուարութեանը համար: Փիղերուն առաջին ծագումը շատ բարակ քննութիւններով իմացուած է Սանտալէյ քաղքին մէջ ըլլալը: Ղերմակի փղին վրայօք շատ առասպելներ հնարուած են, այնքան որ մեծ զգուշութիւններ պէտք կ'ըլլայ անոնց վրայօք ճշմարիտ տեղեկութիւն հաղորդել ու զօղներուն:

Ա.

Պուտտութիւնը (1), Սմարանայից կամ

Անիտիսանայ կրօնը, Հնդկ — ասիական ցամաքի և իւր բազմութիւն արշիպեղագոսներուն մեծագոյն մասին մէջ տարածուած է: Առանց չափազանցութեան եղած հաշիւներու նա յելով Պուտտական աղանդաւորաց թիւը երկու միլիոնի կը հասնի. այլ եւ Չինու և Բուրմայի մէջ ալ ունի պաշտօններ կան:

Պրահմանութեան վերայ պատուաւորաւ անոր մէկ վերանորոգեալ ճիւղը կը համարի Պուտտութեւն շատ աղանդներու կը բաժնուի: Սեր միտքը հոս այս զանազան աղանդաց, այսինքն 1 ամաններուն, Գալափոններուն, Սահաններուն, Փօօնկիներուն և Պոնցերուն մէջ եղած հեռաւոր տարբերութիւնները հաստատել չէ. այլ կ'ուղեմք միմիայն մեր առարկային վերաբերեալ վարդապետական կէտերը նշանակել հոս:

Ինչոր Պուտտականաց հասարակ եղած մէկ կարծեաց համեմատ, տիրող Իմացականութիւնը, Բանն վերացեալ և բացարձակ, նախկին Պոսեսսիւն, նախագոյակն էութեամբ, կ'ըզբաղի միշտ դէպ ի կատարելութիւն տանիլ զմարդկութիւնը: Այս վախճանիս համար կը մարմնանայ, որոշեալ միջոցներու մէջ, իմաստնոց կերպարանքն առնելով, որոնց պաշտօնն է բարւոյն կիրառութիւնը մարդոց սորվեցընել: Այս առաքեալները որ Պոսեսս ալ կը կոչուին, համարին իբր նախասահմանեալք և մասունք աստուածային տարեր: Աստուածութիւն մասնական յայտնութիւնները դեռ չըջան մի կատարելութիւն միջոցի մէջ պիտի շարունակուին և այս շրջանը ցորչափ տեւէ, աղանդները իրարմէկալի տի զանազանին. — ոմանք այս շրջանը հինգ տարի, և ոմանք միլիոնաւոր տարիներ սլիտի տեւէ կ'ըսեն. — յետ

(1) Le bouddhisme,

որոյ Պուտտան, որ է նոյն ինքն Յայտ-
նութիւնը՝ պիտի բանայ բնական եր-
ջանկութիւնը, բարոյական կատարե-
լութիւնը, յաւիտենական հանգիս-
տը սահմանող թուականը, այսինքն
այնպիսի կեցութիւն մի որ գրեթէ
աննիւթական պիտի ըլլայ, և միմիայն
տեսական կեանք մի՝ ազատ մարդկա-
յին բնութեան պահանջած պիտոյք-
ներէն:

Ուրիշ վարդապետութիւն մի ևս
կայ որ ընդհանրապէս ընդունուած
է Պուտտականներէն, այսինքն է հո-
գէփոխութիւնը, որ ուրիշ բան չէ՝
եթէ ոչ կարգ մի գոյափոխութիւն-
ներու որ իւրաքանչիւր կենդանի է-
ակներու մահուան ժամանակ կը պա-
տահին: Այս կերպով՝ կենաց սկիզբ
բը յաջորդաբար մարդէ մի անասնոյ,
թռչնոյ, չորքոտանոյ, ձկան, թիւ-
թեռնիկի և ուրիշ որ և է կենդանոյ
մի կ'անցնի, եւ անորդարձօրէն:
Այս անասնոց մէջ փիղը ամենէն զօ-
րաւորն ու ամենէն աւելի իմացակա-
նութիւն ունեցողն ըլլալով, Պուտ-
տեանք կը հետեւցնեն՝ որ մահ-
կանացուաց մէջ անոնք որ իրենց ա-
ռաքինութեամբը յատուկ շնորհքի
մի արժանաւոր են, ուրիշ կերպ չեն
կրնար ընել, եթէ ոչ՝ պարտաւորիչ
գոյափոխութեան սկզբունքին հետե-
ւելու համար ճերմակ փղի մի մար-
մինը ընտրել իրենց: Այս եղանակա-
նոյն իսկ ճերմակ փիղը տեսակ մի
Պուտտա եղած կ'ըլլայ, որ գերա-
գոյն Պուտտային մէկ մասն է: Սոյն
երջանկայիշատակ համարուած թանձ-
րամորթ կենդանին մեռնելուն Պուտ-
տա կրկին կը յայտնէ զինքը՝ մարդկա-
յին կերպարանքը դարձեալ վերան
առնելով: Հետեւապէս երբ մէկը
իւր քով ճերմակ փիղ մի ունի, ապա
հով է որ քիչ ժամանակէն Պուտտա

մի պիտի ունենայ . . . : Ի՛նչ երջան-
կութիւն:

Ահաւասիկ այս բնաբանիս վերայ
հիւսուած են տեսակ տեսակ առաս-
պելներ:

Բ.

Ղերմակ փիղը բացառութիւն մի
և պատահում մի է, և ոչ թէ տեսա-
կի մի տարբերութիւն. և այս բա-
ցառութեան հազուագիւտ ըլլալն է
որ նշանաւոր ըրած է իւր գոյնը: Սի-
ւամի թագաւորը հինգ հատ միայն
ճերմակ փիղ ունի. իսկ Ի՛րմանի կայս-
րը մի միայն. և այս բնական պատ-
մութեան հրեշաւոր օրինակը այնքան
ծերացեալ է այսօր, որ շատ չտեսեր
պիտի աւանդէ իւր Պուտտային հո-
գին:

Ի՛րմանիոյ արքունեաց մէջ այս
օրուան պաշտուած ճերմակ փիղը
վաթսուն տարիէն աւելի է որ չաստ-
ուածոց կարգ անցած է: Ունի յա-
տուկ իրեն սահմանուած երկիր իբր
եկամուտ, ինչպէս սովորութիւն է
արքայազուն իշխանի մի: Իւր եկա-
մտից հոգաբարձութիւնը տեսակ մի
փոքրոտն պաշտօնէից յանձնուած է:
Կայսերութեան աթոռը յաջորդաբար
Ի՛սակայինէն Ավա, Ավայէն Ամրա-
բուրա, Ամրաբուրայէն Սանտալէյ
փոխադրուելով, ուր որ հիմակ կը
գտնուի, ամեն մէկ տեղ փոխուելուն
փղին համար ալ յատուկ պալատ շին-
ուած են:

Ղերմակ փիղը մայրաքաղաքէ ի
զատ ուրիշ տեղ չկրնար բնակիլ: Գլը
խաւորութեան (1) նշանակ է, թէ կը
րօնական, թէ քաղաքական և թէ զին-
ուորական: Կայսրէն ի զատ՝ որու
միայն կը վերաբերի կենդանին իրա-
ւամբ, ուրիշ մարդ չկրնար իրեն սե-

փականել անոր ստացումը : Եթէ ճերմակ փիղը իրեն յաջորդ մի դեռ չգտնուած մեռնելու ըլլայ , կայսերական տունը աղէտալի չարեաց մէջ կ'իյնին և երկիրը որ և է պատժոյ զոհ կ'ըլլայ . ինչպէս մահտարածամի , սովու , հեղեղմունքներու , երկրաշարժի : Այսն որոյ ամեն պաշտօնէից հրաման տրուած է առանց բացառութեան , որ անմիջապէս պէտք եղած տեղը լուր տան , երբ փղին կենացը վերայօք ամենափոքրիկ տկարութեան նշան մի ականջին հասնելու ըլլայ : Աւերորդ է ըսել թէ այսպիսի դէպքի մի ժամանակ պաշտօնական կերպիւ փոյթ ու նախանձ ցոյց տուող պաշտօնէին ինչ մեծ վարձատրութիւններ կ'ըլլան : Այլմանիկ է նաեւ այն անձը որ կը յաջողի ձեռք ձգել ճերմակ փիղ մի ապագայ հարկաւորութեան համար . ալ ուրիշ բան չը մտածեր նա . իւր երջանկութիւնը կատարեալ է :

Վսան տարիէն քիչ մի աւելի կայ ներկայ կայսեր նախորդը իւր երկիրներուն մէջ բարեյաջողութիւնը հաստատ պահել տալու խիստ մեծ ջանք ընելով , այն միջոցին որ սովը գրեթէ տիրած էր և տուրքը չափազանց ծանրացած էին ժողովրդոց վերայ , առանձնախօսութեանը մէջ գրեթէ սակերպ զրուցած էր . « Թագաւորի մի առաջին պարտքն է տէրութեան առողջութեանը վերայ հսկել , իսկ իւր անձնական կենաց պահպանութիւնը՝ երկրորդ պէտք է լինի : Աղէկ է նաև միտքերը միշտ զբաղմանց մէջ պահել ու հաւատքը ատեն ատեն նորոգել այն վնաս արարողութեանց մէկ տեսարանը ներկայացնելով , որու պաշտաման հանդէսը աչքերէն աւելի մոքին ու սրտին կ'ազդէ : Իմ ժողովուրդս ձանձրանալու վերայ է : Ոչ

պատերազմ կայ , ոչ քուէրա , ոչ հրդեհ և ոչ պղտի խռովութիւն մի : Այս հանգարտութեան վիճակը մարդըս կը յուսահատեցնէ : Ինչպէս ընեմ որ այս բարեմիտ ժողովուրդը գործով զբաղեցնեմ : Այլմանի վանքը ուր կը բնակէր երբեմն վսեմափայլ տէր Կոստաման , դեսպան մի խրկեմ , որ անոր Վերապայծառէն ընդունի այն միակ ակումն որ սոյն սրբազան Կոստամանին ըլլալը վաւերական կերպիւ ճանչցուած է , բայց դժբաղդաբար , կ'ըսեն , թէ այս սուրբ մասանց գինը չափազանց բարձրացած է : Այս բանը միտս չէ՞ մի : Ինչ գեղեցիկ արարողութիւն մի ունեցած պիտի ըլլայ ինք անով : Ի՞նչոր տէրութեանս մէջ ջէն մեծ թափօրով կ'անցնէր այն սրբմասանց տապանակը . ժողովուրդը հանդէսը տեսնելու համար Իրրառատի եղբայրները խուռն բազմութեամբ կը դիմէին : Բայց որովհետեւ մեր եկամտից վիճակը չներեր մեր սիրելի ժողովրդին այսպիսի հանդէս մի ցոյց տալ , ուստի ուրիշ տեղ դարձրնէք մեր ուշը : Այս որովհետեւ իմ խելքս առած է այս խորհուրդս , ուստի ուրիշ մէկ աւելի յաջող ժամանակ կը խորհինք ասոր վերան :

« Այս , այն մեր պատուելի Ս'էնկ — Մ'էնկ (ճերմակ փղին պատուանունն է) , սկսած է ծերանալ . ամեն օր վատառողջ է , զաւակ մի ալ չունի , և ունենալու եւս բնաւ յոյս չը կայ . և որքան ալ ջանացինք , չկրցինք իրեն յաջորդ մի գտնել : Այս , ասիկայ գէշ գուշակութիւն մի է : Արդեօք փորձանքը մեր գլխուն պիտի գայ՝ թէ մեր պետութեան կամ կայսերութեան : Փօօնկիյերուն ջանքը , սմարանայից ջերմեռանդ բարեպաշտութիւնը երկիւղ կու տան ինձ , որ չըլլայ թէ թշնամիներս այս պարագա-

յէն օգուտ քաղելով ժողովուրդս յապրտամբութիւն դրդուեն : Օտանք կը թուի ինձ այս բանը , և վերան մտածել խիստ կարեւոր է : Ուրեմն տէրութեանս խորհրդականներուն հետ խորհրդակցիմ ։

Չայն տուաւ տէրութեան պաշտօնէից և խորհրդականաց և կրօնական գլխաւոր աստիճանաւորաց , մէկ խօսքով՝ Հուլո — Տաւհի ⁽¹⁾ բոլոր անդամներուն :

Ասոնց մէջ , կ'ըսէ պատմիչը , մէկն ալ կար , որոյ ինչ պաշտօն ունենալը միտքս չգար , անունն էր Սադ — Վալ տէր , ու ինքն էր խառնածին այսինքն հայ և փորթուկէզ ծնողացմէ ծնած ⁽²⁾ ու բուն իրմանացի : Ուրիշ անգամ ներ մեծ ու կարեւոր պաշտօններ յանձնուած էր իրեն , և ամեն անգամ ալ որ և է պատճառաւ մի երես պարզած չէ , բայց և այնպէս բուրովին ալ երեսէ ինկած չէր . քանի մի ծնրադրութիւններ ընելով՝ իւրի պէս ջրին երեսը կ'ենէր միշտ :

Հնդկաստանի բնիկ լեզուներէն ի զատ կը խօսէր նաեւ հայոց , անգղիացւոց , փորթուկէզներուն , մաղայեցւոց , չինաց ու բաւնի լեզուով , որ այն երկիրներուն խորհրդաւոր լեզուն է : Երիտասարդութեանը ժամանակ առուտուրներու մէջ գտնուած է ի Սալաքթա , Սինկափուր , Փուլո — Փինանկ , Պանկբուք , Իալօյի , Մարդապան , Աքիապ , Չիդգաիօնկ , Կալկադա , Սադրաս ու Գուլմպոս : Կայսերութեան պալատին մէջ եղած այն անհամար և սոսակ մի չարժող կահ կարասիները բոլոր իւր ձեռօքը ծախու առնուած են : Ունկունի նաւահանգստին տեսուչն էր

կամ մաքսապետը , որ կայսերութեան ամենէն բանուկ մէկ տեղն էր երբ 1826 ին անգղիացիք տիրեցին այն քաղքին :

Ինքը նշանաւոր ու ակնածական կերպարանք ունէր , ինչպէս շատ կը գտնուին փորթուկէզի ցեղէ եղող մարդոց վերայ ⁽¹⁾ , ու շարժմունքները ազնիւ են : Սիշտ սեւ զգեստներ կը հագնէր , և շապկին ճերմկութիւնը սեւագոյն հագուստին հետ միատեղ իւր ձիթագոյն դէմքը դուրս կը ցատքեցընէր : Կայուածքը խոր ու մանրանկատ : Իւր դէմքէն թէպէտ և անկարեկիր կ'երեւար ու միշտ մը տածող ու գրեթէ հանդարտ ծգնաղգեաց մի , սակայն իւր ներսի գին վառվռուն ու կրքոտ հոգի մի թափուէն կը կրէր :

Եթէ անգամ աշխարհ մտած է , մէկ հայուհի , մէկ փորթուկէզ եւ հինգ բիրմանուհիներ ունեցած է . ուրոնցմէ ծնած քսան զաւկրներէն մէկ քանին իրենց մայրերնուն աղգակաւ նացը քով սնած մեծցած են : Այս տեղեկութիւնները տուող անձը 1859 ին տեսած է զինքը , որ այն ժամանակ 70 տարեկան է եղեր , բայց տեսնողը զինքը 50 տարեկան կը կարծէր , այնքան առոյգ , զուարթ և իւր գործքերուն մէջ արի էր :

Ի յաջորդին :

ԱՅԳԱՅԻՆ

Ապրիլ 24 ին յաւուր տօնի Երեւման Խաչին Սրբազան Պատրիարք Հայրը եօթը սարկաւադաց քահա-

(1) Կայսերական մեծ խորհրդարանի անունն է :

(2) Վարը տուած պարագայներէն կը հասկըցուի որ հայրը հայ ու մայրը փորթուկէզ է :

(1) Գրողը եթէ հայոց աղղը ճանչնալու ըլլար , ունելի հայոց կ'ընծայէր այն բնական ձիւքերը քան թէ փորթուկէզից :

նայութեան եւ վարդապետութեան
աստիճան շնորհեց սուրբ Յակոբեանց
տաճարին մէջ ի ներկայութեան ժո-
ղովրդոց . ուր ներկայ էին նաեւ Ա-
թէնքի տէրութեան մեծապատիւ հիւ-
սպատոսը , քանի մի յոյն կարգաւորք եւ

իրենց մեծ ուսումնարանին գլխաւոր
դասատուն : Արարողութիւնը խիստ
փառաւոր էր եւ ինքը Սրբազան Պատ-
րիարք Հայրն էր ժամարար : Իսկ յիշ-
եալ եօթն սարկաւազունք հետեւ-
եալներն են .

Սարկաւազ Սարտիրոս Սալղարացի ,	որ կոչեցաւ տէր Վարդան :
Պրիգոր Լըղընկացի ,	տէր Սիրտիչ :
Պողոս Վանեցի ,	տէր Սեսրով :
Խաչատուր Կարեկացի ,	տէր Թովմա :
Պրիգոր Արապկերցի ,	տէր Թադէոս :
Խաչատուր Սալաթիացի ,	տէր Բարդողիմէոս :
Ռափայէլ Պօլեցի ,	տէր Սատթէոս :

— Ժառանգաւորաց Դպրոցին հա-
մար կարինէն խրկուած եւ ընդուն-
ուած աշակերտացուի վկայութեան
գիրը , զոր տուած է ըստ սովորու-
թեան Ս. Աթոռոյս յարգոյ բժիշկը ,
կը փութամք հրատարակել :

ԹԻԻ 11.

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր :

Ըստ հրամանի Ձեր բարձր Սրբ-
ազնութեան եւ ըստ կանոնի Աթոռ-
ոյս՝ կարնեցի Արշակ Յովսափեան
Ժառանգաւորաց Դպրոցի աշակեր-
տացու նորեկ պատանին ըստ բժշկա-
կանութեան քննելով՝ կատարեալ ա-
ռողջ վիճակի մէջ գտայ . ամենեւին
ժառանգական եւ ստացական ախտ եւ
բնական պակսութիւն մը չունենա-
լուն վկայելով կ'ստորագրեմ :

1866 Ապրիլ 17.

Գ. ԱԵՏՏԻՍ

Ի Սոբէ Երոստէ :

Ս. ՏԵՊԵՃԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՐՑԱՌԻՆԻ ԹՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆԻ

Թուաբանութեան կամ համա-
բողական գիտութեան մէջ խիստ ան-

ուանի եղած է իւր դարուն նկատ-
մամբ՝ Աննիա վարդապետը Շիրա-
կացի , որ իններորդ դարուն մէջ ծաղ-
կեցաւ . եւ այս գիտութիւնս սորվե-
ցաւ ի Տրապիզոն Տիւքիկոս յոյն հռ-
չակաւոր թուադէտին քով : Աննիա
երբ զարմանալի կերպով մի յառաջա-
ցաւ համարողական ուսման մէջ ,
սկսաւ իւր ընտիր տաղանդները գե-
ղեցիկ երկասիրութիւններով ծանօ-
թացընել ազգին՝ յօրինելով Յաւագ-
երկի կոչուած աստեղագիտական գիր-
քը . Յաւագ լատինացի եւ իւր անունով
համառօտ ծանօթութիւն մի Աստ-
ուածաշունչ գրոց մէջ յիշուած եւ
Հրէից ժամանակ գործածուած չա-
փերուն եւ կշիռքներուն վերայ : Բաց
ի այս աշխատութիւններէն եւ վար-
դապետական ծառերէն՝ որոնց վերա-
յօք չէ մեր խօսքը , ունի ուրիշ մանր
գրուածքներ եւս համարողութեան
վերաբերեալ , Յաւագ խորհման համա-
րողութեան եւ կերպից հարցման անունով ,
որոնք անշուշտ ազգին նորահասակ
տղոց գրգիռ մի տալու համար նոյն
գիտութեան հետեւելու , զուարճա-
լի հարցմունքներով զանազան օրի-
նակներ մէջ կը բերէ՝ թողլով անոնց
լուծումը իւրաքանչիւր կարգացողին :
Սենք եւս սոյն նպատակաւ՝ ազգա-

յին դպրոցներու համարողութեան դասու աշակերտաց ճաշակնին գրողութեւնը գիտամամբ՝ նոյն գիտնական վարդապետին հարցմունքները Հանդէսիս միջոցաւ կ'առաջարկեմք, անփոփոխ պահելով իւր գրիչը, որ միանգամայն կրնայ օրինակ լինել պարզ և մաքուր հայկաբանութեան :

Հարցում Ա.

Այսպէս լուայ ի հօդէն իմէ, եթէ ի ժամանակի պատերազմացն Հայոց ընդ Պարսս, սաստիկ քաջութիւնը լինէին իկամսարականէն Օլաւրակայ, որպէս թէ ամսօրեայ աւուրբք երկցս յարձակեալ ի վերայ զօրացն Պարսից : Եւ հարկանէր յառաջնուն մն զկէս զօրուն . եւ ի հետ մտեալ՝ հարկանէր յերկրորդուն ըզջորրորդ մասն զօրուն . եւ յերրորդուն՝ զմետասաներորդն . և մնացեալքն անկանէին փախստեայ ի Նախաւան՝ թուով երկերիւր ութսուն : Արդ, պարտիմք և մեք իմանալ մնացելովքն, եթէ յառաջ քան զկոտորումն ո՞րչափ էին :

Հարցում Բ.

Այր մի յիմոց մերձաւորաց գումարտ լեալ ի Ռահլ, եգիտ մարդարիտ շահաւոր . և դարձեալ ի տուն և հասեալ ի Գանձակ, վաճառեաց զհասարակ մարդարտին զհատն յիսուն դրամ : Եւ եկեալ ի Նախաւան, վաճառեաց զչորեւոր (զչորրորդ) մասն մարդարտին՝ յեւթանասուն դրամ զհատն : Եւ հասեալ ի Դուին, վաճառեաց զերկոտասաներորդ մասն մարդարտին զհատն յիսուն դրամ : Եւ մինչ ի Շիրակ առ մեզ եկն, և ունէր մնացեալ մարդարիտս հատս քսան և չորս : Արդ գիտեա մնացելովքն, թէ ամենայն քանի մարդարտն է, և կամ քանի դրամ գինք մարդարտին :

Սէր Լաֆա-որի մարիմ էմ և ոչ պատշաճի :

Թագաւորին մէկը սեղանը կերակուր կերած ժամանակ սովորութիւն ունէր որ իւր մտերիմ խորհրդականներն ալ չորս կողմը նստած կը խօսակցէին : () ր մի երբ պատնջանէ (փաթլիճան) կերակուր բերին , թագաւորը պատառ մի անկէ ուտելով սկսաւ գովել՝ ու ըսել թէ ի՞նչ աղնիւ կերակուր է : Մտերիմներն ալ պատասխանեցին , այո՛ տէր թագաւոր , պատնջանը աղնիւ բան մի է և ընտիր կերակուրը կ'ըլլայ , և մարդոյս շատ օգտակար է : Միջոցը քանի մի օր անցաւ , դարձեալ ճաշու ժամանակ պատնջանէ կերակուր բերին սեղան : Թագաւորը պատառ մի առնելով սկսաւ երեսը թթուեցընելով ըսել , թէ այս ի՞նչ դարձելի կերակուր է , ամենեւին սիրած չեմ : Իւր մտերիմներն ալ իրեն հետ սկսան պարսաւել զայն ու ըսել՝ թէ ամենեւին կերակուր ըսելու տեղ մի չունի , և թէ անհամ ու մարդոյս փնասակար կերակուր է : Թագաւորը զարմանալով դարձաւ ըսաւ . ի՞նչ զարմանալի մարդիկ էք դուք . անցեալ օր ես գովելուս՝ դուք ալ հետս գովեցիք , ու հիմայ որ պարսաւեցի , դուք ալ կը պարսաւէք , փնասակար է կ'ըսէք , դուք ի՞նչպէս մարդիկ էք , որ ամենեւին անկեղծութիւն ու մտերմութիւն չէք ցուցըներ : Ասոր վերայ դարձան ու ըսին թագաւորին . Տէր արքայ , մենք պատնջանի մտերիմ չեմք , այլ թագաւորի մտերիմ եմք : Այս պատասխանը թագաւորին ծիծաղը շարժեց :

Այս տեսակ մտերիմներ անպակաս են աշխարհիս մէջ , որոնք մարդոյս

գործքերը կամ անոնց աշխատասիրութիւնները կը գովեն, չէ թէ անոնց ըստ ինքեան գովելի ըլլալուն, այլ միայն ի շնորհս անոնց տիրոջը և աշխատասիրողին որուն մտերմութիւն կ'ուզեն ցուցնել իրենց շահուն համար, և ոչ ուրիշ գիտմամբ:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Հալոսադէպ Դաւաթիան մի: Նա բօլիի պատժապարտութեան ատենին առջեւ մօտերս տարօրինակ փուրսիչ մի պատահեցաւ: Խնդիրը մարդասպանութեան վերայ էր, զոր Թումազօ Ռուսօ անուն 67 տարեկան անձ մի ի գործ դրած էր ասկէ իբր 45 տարի առաջ, երբ հազիւ 22 տարուան կար ինքը: Այս յանցանքը վերահաս քաղաքական յեղափոխութեց և ուրիշ մասնաւոր պարագայից պատճառաւ երկար ժամանակ առանց դատի մնացած էր, և յետոյ ալ ուրիշ տարագէպ պատճառներով պատիժը չէր ընդունած: Վերջապէս մօտ օրերս ուրիշ յանցանքով մի ամբաստանուելով՝ ճանչցուեցաւ, և պատժապարտութեան ատենին ներկայացուեցաւ ասկէ իբր կէս դար առաջ գործած եղեւնագործութեանը համար: Ինքեցորդք կրնան իրենց աչքին դիմաց բերել ատենին կերպարանքը. վկաներուն շատը մեռած էին. իսկ եկող երեւցողները քամակներն կորացած ու իրենք կձկտած կըրնձմտած ու ոտքերնուն մէկը փոսին մէջ ինկած մարդիկ էին: Սպանման պատճառ անուղղակի կերպով մի կանցա անուն կին մի ըլլալուն, կանչուեցաւ որ նա եւս իւր գիտցածը պատմէ. յիշեալ կինը կարճ հասակաւ 70 տարեկան պառաւ մի էր,

զոր տեսնողը չէր կրնար հաւատալ թէ այս տեսքով կին մի պատճառ եղած ըլլայ երբէք սպանութեան մի: Վկայութեան կանչուողներէն մէկն ալ որ ականատես եղած էր, ու ատեն չէր եկած, ուրիշ մի զանիկայ անմեղադիր ընելու համար ըսաց՝ թէ հարիւր տարին անցուցած է, ու չը կրնար քայլը առնել: Այս պարագայից վերայ բոլոր ատենակալաց խընդրանօքը ամբաստանեալը ազատ թողուեցաւ:

— Ամբիկայի պատերազմ: Ամբիկայի մէջ կռիւր սկսեւն մինչեւ վերջը, երկու թշնամի բանակները 252 պատերազմ կամ կռիւ տուին քիչ շատ ծանր. 89 Վիրճինիայի մէջ. 37 Օթէնէսէսի մէջ. 22 Սիսուրիի, 12 Ղէորճիայի. 10 հարաւային Քարոլինայի. 11 հիւսիսային Քարոլինայի. 7 Ալապամայի. 13 Լուիզիանայի. 16 Արքանսասի. 5 Դլորիտայի. 5 Մէքսասի. 5 Սարիլանտի. 14 Քէնէդուքիի. 1 Ինսիլվանիայի. 1 Նոր Մէքսիկայի եւ 1 Հնդկային երկրին մէջ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱՐԿԱԼՆՔ

Քաղաքիս կառավարիչ վսեմափայլ Իզդէթ Փաշայն գրեթէ եկած օրէն ի վեր է մասնաւոր հոգ ու խնամք կը տանի սուրբ քաղաքիս փողոցներուն ու շուկաներուն կանոնաւորութեանը, որոնց մեծագոյն մասը արդէն յարգարեց և լայնցուց, փլել տալով շուկաներուն երկու կողմը կանգնաչափ լայնութեամբ եղած նստարանի ձեւով ու ահագին քարերով եղած շէնքերը. որոնք փողոցներուն ու շուկաներուն կէսը գրաւած էին և մեծ գոլաւորութի կու տային անցուդար-

ձի, մանաւանդ ուխտաւորաց բազմութեան ժամանակ, և բաց ի նստարանները վերցընելէն, քարայտակներն ալ բոլորովին նորոգեց միօրինակ ձեւով: Եւ այս պատճառաւ խանութներուն շատերն ալ նորոգուելով ներկուեցան, որով բաւական պայծառութիւն ստացաւ սուրբ քաղաքս:

Սուրբ Երուսաղէմ որքան որ իւր հնութեամբը և սրբազան յիշատակներովը թէ քրիստոնեայ և թէ անքրիստոնեայ ազգաց քով կարեւորութիւն ունի միշտ, այսու ամենայնիւ երկու ինչ կը պակտի իրեն աւելի ծաղկելուն, մէկ մը ջուրը, երկրորդ ճանապարհին անհարթութիւնը, և այս երկու կարեւոր միջոցները քանի մի տարիէն ի վեր է որ եւրոպացւոց ուշադրութիւնը գրաւած է, և զանազան ընկերութիւններու կողմէ ևս քանի մի անգամ յատուկ մարդիկ և ճարտարապետք եկած են, թէ կենդանի ջուր գտնել ու քաղքին մէջ վաղցընելու համար, և թէ Յոսպէէն մինչեւ Երուսաղէմ երկաթուղի շինելու: Եւ այժմ քաղաքին բարձր ու ապառաժ դիրքին նայելով՝ եթէ անհնարին չէ, դժուարին է ըստ մեզ, իսկ երկաթուղի շինուիլը որչափ որ դիւրին՝ այնքան ալ հարկաւոր է: Եւ նոյնները փոխանակ երկաթուղւոյ՝ կառուղի շինուելու լուր մը առնելով, մեծ ուրախութիւն եղաւ բնակչաց, և որքան որ չստուգուեցաւ, այսու ամենայնիւ կը յուսամք որ աշխարհաշէն տէրութիւն մի, ինչպէս է (Սմանեան կառավարութիւնը, զանց չսկսող ընդ վերջապէս սուրբ քաղաքիս հասարակութեան փափաքը լեցընելու, գոնէ կառուղի շինել տա-

լով և տարուէ տարի անհամար ազգերէ եկող ուխտաւորաց բարեմաղթութիւններն ընդունելու, որոնք ամէնքն ալ օրհնող պիտի ըլլան իւր թանկագին կենացը համար:

— Երկայ յօդուածս մամուլը տրուելէն յետոյ իմացանք որ (Սմանեան բարեխնամ տէրութիւնը յատուկ հրամանագրաւ արտօնութիւն շնորհած է կառուղիի համար, և մօտերս կ'սպասուի, կ'ըսեն, գլխաւոր ճարտարապետին գալուստը որ անմիջապէս պիտի սկսի: Եւսուի թէ հինգ միլիոն դահեկան ծախք պիտի երթայ, և այս ծախքը քաղաքիս բնակիչք պիտի վճարեն, հարուստք դրամ հատուցանելով, իսկ աղքատք անձամբ աշխատելով որոշեալ կարգաւ:

— Եւ այժմայ ամսոյս մէջ Եւստրիոյ տէրութեան Հիւպատոս Սեծ. Պ. Վալքէր տը Սոլթիէմ գործոյ մի պատճառաւ իւր հայրենիքը երթալով, իրեն փոխանորդ կարգեց առաջին թարգման ու քանչէլիէր յարգապատիւ պարոն Յակոբ Փաքալ Սուրատեանը: Եւորին մեծապատուութեցուցըցած այս յարգանաց և հաւատարմութեան նշանը, նոր յայտարարութիւն կը համարուի հայկազուն Պարոնին բաւմամեայ հաւատարիմ աշխատութեանցը զոր ցըցուցած է Կայսերական տէրութեան իրեն յանձնուած պաշտօնին մէջ: Ուրախ եմք ծանուցանելու որ յիշեալ Պ. Սուրատեանը նաեւ իւր ազգասէր ու բարեպաշտ զգացմունքներովն ալ նշանաւոր համարուած է ազգայնոց քով, և շատ առիթներու մէջ ցոյց տուած է իւր առ Ս. Եթուս ունեցած բարի նախանձը: